

Arie Verhagen (1994)

Taalverandering en cultuurverandering: *doen en laten*
sinds de 18e eeuw. *Forum der Letteren* 35: 256-271.

+

Doen of laten: woordbetekenis of (ook) structuur?
Forum der Letteren 35: 277-281.

Taalverandering en cultuurverandering: *doen* en *laten* sinds de 18e eeuw

Arie Verhagen

On the basis of newly collected data from texts since the 18th century, it is argued that the apparent changes in the use of the Dutch causal auxiliaries *doen* ('to do', 'to make') and *laten* ('to have', 'to let') since that time are not to be explained in terms of changes in the conceptual models of causality they invoke (direct and indirect causation, respectively). Rather, more general changes in the culture, specifically the changing importance for interpersonal relations of such features as authority and gender, provide a better basis for explaining the change, in so far as it actually occurred. Theoretically, the result is taken as supporting a view of cultural cognitive models as interconnected in a specific, hierarchical way.

1. Inleiding

Kort nadat Sara Burgerhart het huis van haar tante ontvlucht is, schrijft zij aan haar voogd Abraham Blankaart:¹

- (1) Ik twyfel dikwyls, of Tante my deze laatste weken niet zó geplaagt heeft, om my deezen stap te eerder te *doen* doen.

Zo zouden wij, laat-20e-eeuwse sprekers van het Nederlands, het causale hulpwerkwoord² *doen* toch niet gauw gebruiken, hoewel het ons geen speciale moeite kost de zin te begrijpen. Andere gevallen waarvoor hetzelfde geldt zijn in 18e-eeuwse teksten tamelijk gemakkelijk te vinden. Zo schrijft de raadspensionaris Van Slingelandt in 1727:

- (2) De pligt der hooge overheid als sodanig,... is ... ook door middelen van regten aan haar te *doen* erlangen het effect der reglementen en orders welke de onderdanen bij onderling verdrag maken...³

En nog een voorbeeld uit *Sara Burgerhart* is:

- (3) Ja, ik heb u genoeg gezegd, om u te *doen* weten, dat ik u bemin,...

In dergelijke gevallen zouden wij, lijkt het, toch eerder geneigd zijn het werkwoord *laten* te gebruiken. Deze observaties lijken aanleiding te geven tot de gedachte dat zich sinds de 18e eeuw een verandering in de betekenis van (ten minste) *doen* heeft voorgedaan, en dat *laten* daarbij *doen* heeft verdrongen (of daar nog mee bezig is). Een probleem voor een dergelijke gedachte is echter dat het ons, zoals gezegd, niet echt moeite kost om het gebruik van *doen* in deze voorbeelden te begrijpen; in (2) zullen velen eerder even moeten stilstaan bij *erlangen* dan bij *doen*. Er moet dus eigenlijk nog tamelijk veel overeenkomst zijn tussen 18e- en 20e-eeuws *doen*. De neiging om te denken dat *doen* verdrongen is

door *laten* komt wellicht meer voort uit de manier waarop *wij nu* voor ons acceptabele parafrases van de 18e-eeuwse zinnen maken, dan dat het werkelijk een verandering in het gebruik van die elementen weerspiegelt.

De zaak wordt nog wat ingewikkelder als we ons realiseren dat zowel het hedendaagse als het 18e-eeuwse Nederlands in feite beide *variatie* te zien geven in het gebruik van de causale hulpwerkwoorden. In modern Nederlands treffen we soms wel degelijk *doen weten* aan, terwijl aan de andere kant in de 18e eeuw ook *laten weten* voorkwam; (4) en (5), uit het Eindhovens Corpus,⁴ illustreren het eerste, terwijl (6), van Van Goens (uit 1776/7), het tweede demonstreert.

- (4) Daarom werd er nu gelegenheid gegeven om die schoenen apart te bekijken en u te *doen* weten wat er achter dat lakonieke zinnetje zal schuilgaan. <ec>
- (5) Het zweet brak hem uit. – Hij rees omzichtig van zijn stoel. De barones reeg hem aan het harpoentje van haar ogen. Hij glimlachte geruststellend en begaf zich naar de gangdeur. In de hal liep hij naar de enige deur, die hij stellig van binnen zou mogen afsluiten. Met een zucht *deed* hij de buitenwereld weten dat het kleine vertrek bezet was, en hij zonk op de bril om na te denken. <ec>
- (6) ...en dewijl hij geen' tijd zou hebben, om een uurtje of anderhalf voor mij te vaceren, bad ik hem, naa de Synode... mij zulks te *laten* weten;...

Er is dus zowel in de 18e als in de 20e eeuw sprake van variatie, maar kennelijk niet op (precies) dezelfde manier. Er lijkt niet zozeer sprake te zijn van verschillen tussen 18e- en 20e-eeuws *doen* en *laten* op zichzelf, maar tussen de in die eeuwen in het gebruik optredende variatie. Alles bij elkaar nemend kunnen we wel stellen dat het probleem complex is: hoe moeten we nu de betekenis van *doen* en *laten* analyseren, zodanig dat we tegelijk de overeenkomsten en de verschillen, zowel per periode als door de tijd heen, kunnen verantwoorden?

Om deze vraag aan te pakken zal ik eerst (in par. 2) een overzicht geven van de analyse van het gebruik van de causale hulpwerkwoorden in het hedendaags Nederlands,⁵ om daarna (in par. 3) te bezien of en hoe met behulp van (elementen uit) die analyse de variatie in het diachrone vlak te begrijpen valt.

Het antwoord waar ik op uit zal komen, komt erop neer dat verschillende conceptualisering (verschillende 'modellen') van causaliteit, zoals die zich voordoen in het onderscheid tussen *doen* en *laten*, op hun beurt weer deel uitmaken van specifiekere modellen, i.c. vooral van inter-menselijke relaties, en dat m.n. die laatste veranderd zijn. De werkwoorden *doen* en *laten* duiden, zoals ik aanstonds zal laten zien, in heel algemene zin op twee soorten van causaliteit, die ik resp. direct en indirect zal noemen. Daarnaast zijn er specifieke modellen over b.v. oorzakelijke verbanden in de natuur en in de maatschappij, waarin zowel directe als indirecte causaliteit op verschillende manieren optreden. Het idee is nu dat er wel iets veranderd is in de manier waarop directe en indirecte causaliteit

verdeeld zijn over de meer specifieke modellen, maar dat de elementaire causaliteitsmodellen, de 'bouwsteen-modellen' die verbonden zijn met *doen* en *laten*, zelf helemaal niet veranderd zijn.

2. De variatie in de 20e eeuw

Een goed aanknopingspunt om het gebruik van de causale hulpwerkwoorden uiteen te zetten is de observatie dat kenmerkende begrippen in het gebruik van *laten* zijn: 'toestaan', 'niet tegenhouden'.⁶ Die laatste parafrase maakt duidelijk waarom *laten* makkelijk aangevoeld wordt als een antoniem van *doen* ('niet iets doen'), b.v. in idiomatische uitdrukkingen als 'iemand's doen en laten', 'je moet doen wat je niet kunt laten', e.d.. Daarbij moet echter wel aangetekend worden dat het bij *laten* nooit zomaar om 'niets doen' gaat, maar inderdaad om 'iets, dat door een andere oorzaak gebeurt, niet tegenhouden' (c.q., bij toestanden i.p.v. gebeurens, 'iets dat op een bepaalde manier bestaat, niet veranderen', laten-zoals-het-is). In feite kan permissie het best gezien worden als een bijzonder (wel typerend te noemen) geval van die laatste omschrijving. Een zinnetje als *Ik liet de kat binnen* – 'zelfstandig' gebruik van *laten*, d.w.z. zonder complementsinfinities – kan al diverse interpretaties hebben, uiteenlopend van: 'Ik stond de kat toe naar binnen te komen' (= 'verwijderde een barrière die dat tot dan toe tegenhield'), en 'Ik stond de kat toe binnen te blijven' ('hield niet tegen dat hij binnen bleef'), tot 'Ik deed de kat *niet* naar *buiten*' (dus: 'maakte dat hij binnen bleef'). Deze interpretatiemogelijkheden maken duidelijk dat het bij het 'niet (langer) tegenhouden' of 'iets niet doen' van *laten* ook kan gaan om een bepaalde activiteit van het subject ervan – dan krijgt *laten* dus meer iets causaals dan dat het zuiver-permissief is, maar het blijft ook dan waar dat die activiteit van het subject het resultaat niet zelf direct produceert.

Dergelijke situaties van 'toestaan/niet tegenhouden, en daardoor indirect veroorzaken dat iets gebeurt', die het gebruik van een woord als *laten* motiveren, zijn geen geïsoleerd verschijnsel van het Nederlands; dat blijkt m.n. duidelijk uit het werk van Talmy (1988) over 'force dynamics', een theorie over de naïeve fysica die naar voren komt uit taalgebruik, in het bijzonder het gebruik van zulke elementen als *laten*. Talmy bespreekt typerende gevallen als de volgende:

(7) Hij haalde de stop eruit en *liet* het badwater weglopen

Het tweede conjunct wordt op een bepaalde manier wel opgevat als causatief, en toch is het gebruik van *laten* gemotiveerd, omdat de agens zelf geen kracht uitoefent op het water (m.a.w. geen kracht die het water 'doet' weglopen); de agens doet niet meer dan de zwaartekracht 'toestaan' het genoemde effect te bewerkstelligen, nl. door het verwijderen van de barrière die tot dan toe gevormd werd door de stop. Dat wil dus zeggen dat het gebruik van *laten* (hier terecht) de inferentie oproept dat er *een of andere van de agens onderscheiden kracht* is die het meest direct het effect produceert. Met het gebruik van *laten* categoriseert een spreker een gebeuren als iets waarin sprake is van *indirecte veroorzaking*. Dat kan

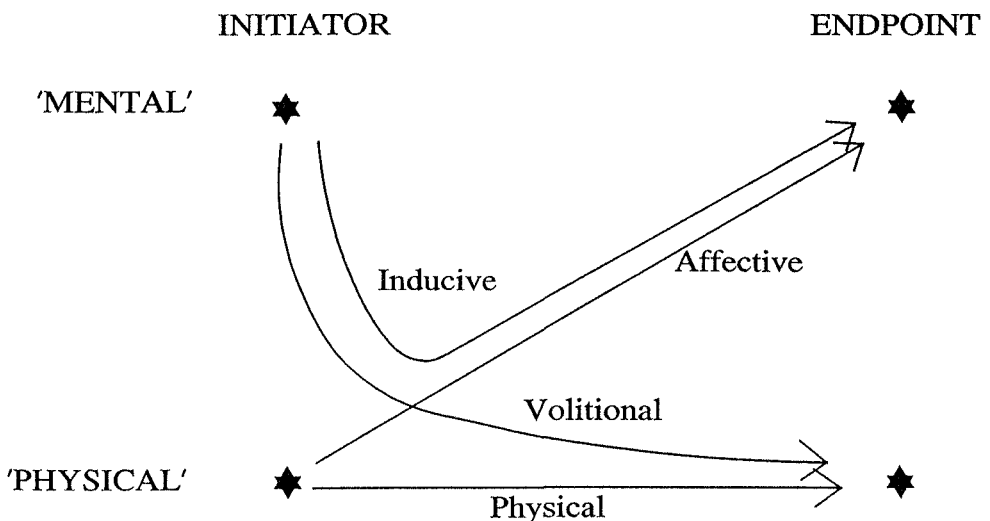
dus uiteenlopen van permissie of niet-bemoeienis, zoals in (8), tot veroorzaking zoals in (12):

- (8) De agent *liet* hen passeren
- (9) Saddam *liet* de gijzelaars vertrekken
- (10) Zij *liet* de agent haar rijbewijs zien
- (11) Hij heeft een rolstoel *laten* bouwen
- (12) De sergeant *liet* ons door de modder kruipen

In deze gedachtengang verschilt *doen* dan van *laten* juist doordat met het gebruik ervan een causale relatie gecategoriseerd wordt als direct: de activiteit, energie, of iets dergelijks die uitgaat van het subject van het causale hulpwerkwoord is zelf ook de directe producent van het effect. We zullen zo aanstonds meer concreet zien waar dit op neerkomt.

Het soort causatief-constructies in (8) t/m (12) is heel gewoon, en ook behoorlijk frequent, in hedendaags Nederlands. Hoewel het niet strikt noodzakelijk is, is het wel erg typerend dat ze allemaal een menselijke veroorzaker en een menselijke 'causee' (de participant ten aanzien van wie iets veroorzaakt wordt; vgl. Kemmer & Verhagen 1994) betreffen, expliciet of impliciet zoals in (11) (met een geïmpliceerde onbepaalde menselijke 'bouwer' van de rolstoel). Ze gaan dus allemaal over situaties die op de een of andere manier een proces van *communicatie* omvatten. En hoewel erg gewoon, is dit ook een nogal *ingewikkeld* soort van causale relatie. Bekijk figuur 1, afkomstig uit Croft (1991:167), die hierin een aantal voorstellen van Talmy schematiseert:

Figuur 1

Dit schema beoogt ongeveer het volgende weer te geven. In het algemeen denken mensen in termen van een soort naïef dualisme, volgens hetwelk er een mentale wereld bestaat die onderscheiden is van, maar wel verbonden met, de fysische wereld (vgl. de twee horizontale niveaus). In de tweede plaats zijn er in causale processen altijd (ten minste) twee participanten te onderscheiden als resp. begin- en eindpunt van het proces. Doordat begin- en eindpunt zich in principe in elk van de twee werelden kunnen bevinden, resulteren er vier basis-typen van veroorzaking, zoals aangegeven in de figuur.

Iets dat aan het schema direct valt te zien, is dat een causaal proces met een fysisch begin- en eindpunt de fysische wereld niet hoeft te verlaten; een dergelijke causaal verband is dan ook goed te conceptualiseren als direct, en dus volgens de eerder weergegeven gedachtengang te categoriseren met *doen*:

(13) De stralende zon *doet* de temperatuur oplopen. <ec>

In het algemeen wordt fysische veroorzaking aangegeven door middel van *doen*. In een geval als (13) zou het gebruik van *laten* in feite een enigszins humoristische lezing oproepen, waarin de zon als het ware tegen de temperatuur vertelt dat hij op moet lopen, aan welk verzoek de laatste dan gevolg geeft. We zien hier dus de gedachte dat *doen* directe causaliteit aangeeft inderdaad bevestigd.

Causale relaties waarbij zowel begin- als eindpunt zich in de mentale wereld bevinden, worden juist geconceptualiseerd als complex. Om een effect te bewerken in de geest van een ander moet je een 'omweg' maken via de fysische wereld – afgezien van telepathie of Goddelijke almacht (zie Verhagen & Kemmer 1992 voor een bespreking van dergelijke gevallen). Met andere woorden: menselijke interacties betreffen typisch *indirecte* oorzakelijkheid. Bij een interactie tussen de ene mens en de andere is de activiteit van de initiator op zichzelf nooit voldoende om een effect bij de ander te produceren; er is altijd een andere 'kracht', met name de interpreterende activiteit van de lezer/hoorder, die meer direct betrokken is in de produktie van zo'n effect (vgl. de term 'inducive' in Talmy's begrip 'inducive causation' in figuur 1). Zoals dan ook te verwachten is, worden dergelijke gebeurtenissen typisch aangeduid met *laten*.

In feite hebben we in dit naïeve dualisme dus te maken met zowel een naïeve fysica als een naïeve psychologie. De details van dat laatste vormen het onderwerp van de studie van D'Andrade (1987) naar wat hij noemt het 'folk model of the mind'. Het gaat hem hier om de vraag wat voor soorten mentale toestanden en processen volgens zo'n naïeve psychologie te onderscheiden zijn, en wat de onderscheidende aspecten daarvan zijn. Twee belangrijke kenmerken die mentale toestanden en processen van elkaar onderscheiden betreffen causaliteit: bevindt de directe oorzaak van een mentale toestand zich binnen of buiten de geest? En: geldt de desbetreffende toestand als beheersbaar door de betrokkene of niet?

Voor *percepties* geldt nu in het 'folk model' specifiek dat die direct veroorzaakt worden door de buitenwereld: we gaan ervan uit dat we de dingen zien omdat ze

er zijn, en dat we er niets aan kunnen doen dat we ze percipiëren; een of andere mentale activiteit is in een perceptie geen intermediaire factor die het resultaat ook anders zou kunnen doen uitvallen. Een dergelijke causale relatie van de fysische naar de mentale wereld wordt dan ook typisch weergegeven met *doen*:

(14) De psychiater *deed* mij aan mijn moeder denken

Hierin is de psychiater slechts als fysisch-waarneembaar verschijnsel (wat zijn uiterlijk of gedragingen betreft) aan de orde, niet als mede-mens,⁷ die met mij communiceert. Dit staat dan ook tegenover (15), die juist wel gaat over communicatie, en waarin ik als 'causee' dan ook een actievere rol heb te spelen:

(15) De psychiater *liet* mij aan mijn moeder denken

In het algemeen kunnen situaties waarin de initiërende factor in een causale relatie zich niet in de mentale wereld bevindt, en waarin de 'causee' geen (partiële) controle heeft over het resultaat, zo geconceptualiseerd worden dat geen andere factor dan de initiërende het resultaat produceert, zodat ze met *doen* worden aangeduid (voor een gedetailleerde analyse van deze en andere gevallen, en van schijnbare uitzonderingen verwijs ik naar Verhagen & Kemmer 1992):

- (16) Een teruglopende conjunctuur ... en nog een handvol zaken meer *doen* toenemende aantallen mensen verlangen naar een verandering van de regeringspolitiek. <ec>
- (17) [... in de hoop] dat het aanslaan van de motor haar niet zou *doen* wakker schrikken. <ec>
- (18) Een blik op de voorste rij, waar zijn voorgangers gezeten waren, *deed* de nieuwe PvdA-voorzitter beseffen dat hij het niet gemakkelijk zou krijgen. <de Volkskrant>

Het zal duidelijk zijn dat het in geen van deze gevallen om communicatie gaat. Dat is van belang om ook die gevallen te kunnen begrijpen waarin *doen* optreedt terwijl het toch niet om perceptie lijkt te gaan: de initiërende factor bevindt zich b.v. wèl in de mentale wereld. Deze gevallen vormen weliswaar een minderheid, maar ze vertegenwoordigen geen abnormaal taalgebruik. We kunnen zo b.v. de in het begin aangehaalde gevallen van *doen weten* (hier herhaald) analyseren:

- (4) Daarom werd er nu gelegenheid gegeven om die schoenen apart te bekijken en u te *doen* weten wat er achter dat lakonieke zinnetje zal schuilgaan. <ec>
- (5) Het zweet brak hem uit. – Hij rees omzichtig van zijn stoel. De barones reeg hem aan het harpoentje van haar ogen. Hij glimlachte geruststellend en begaf zich naar de gangdeur. In de hal liep hij naar de enige deur, die hij stellig van binnen zou mogen afsluiten. Met een zucht *deed* hij de buitenwereld weten dat het kleine vertrek bezet was, en hij zonk op de bril om na te denken. <ec>

De causale relatie in de beknopte bijzin *om... u te doen weten wat...* in (4) kunnen we begrijpen als direct en niet-communicatief, in die zin dat het idee van de schrijver kennelijk is dat de activiteit van het apart bekijken van de schoenen *direct* leidt tot begrip van het bedoelde lakonieke zinnetje: als men de schoenen apart bekijkt zal men als het ware automatisch begrijpen wat er bedoeld wordt. Daarmee wordt overigens tegelijk duidelijk waarom de formulering hier 'wringt': het begrepen subject van een beknopte bijzin bij *gelegenheid geven* hoort nu eenmaal menselijk te zijn (en dat is ook zo in de eerste beknopte bijzin in de conjunctie, *om die schoenen apart te bekijken*).

In geval (5) is, ook gezien de context, eveneens duidelijk geen sprake van communicatie, zij het nu niet omdat de initiërende factor niet bezield zou zijn (dat is hij wel), maar omdat met *de buitenwereld* op zijn best een potentiële communicatie-partner wordt aangeduid: we begrijpen de zin dan ook als een ironische aanduiding van 'de WC-deur op slot draaien, zodat het rode segment aan de buitenkant zichtbaar is' – het zou wel door iemand aan de buitenkant geïnterpreteerd kunnen worden op de aangegeven manier, maar in feite benoemt de zin niet meer dan de verandering in de fysische wereld die de initiator bewerkt.

Bekijk nu de volgende gevallen, afkomstig uit het subcorpus 'ambtelijk-politiek taalgebruik' (Renkema 1981):

- (19) De ondergetekende is voornemens, de studie over de te kiezen rechtsvorm voor de ondersteuning van de groeikernen ... te *doen* uitmonden in een in de verstedelijkingsnota neer te leggen beleidsvoornemen op dit punt. <ec>
- (20) De regering stelt zich voor deze herstructurering gefaseerd te *doen* plaatsvinden. <ec>

In beide gevallen is het effect van *doen* hier dat de minister, resp. de regering, de zaken zo voorstelt dat de produktie van het effect geen communicatie vereist, dat het resultaat onvermijdelijk tot stand zal komen als gevolg van de voornemens/besluiten die zij als initiator nemen. Hoezeer er in de praktijk anderen betrokken zullen zijn bij de feitelijke produktie van de resultaten (ongetwijfeld voeren anderen de vermelde studie en herstructurering uit), en hoezeer daarvoor communicatie nodig zal zijn, hier wordt de voorstelling van zaken opgeroepen dat die resultaten niet *afhankelijk* zijn van iets anders dan de wil van de initiator: geen enkele andere instantie heeft invloed op de produktie van het resultaat. Het feit dat het hier om een minister en om de regering gaat als initiatoren, speelt hierbij uiteraard een belangrijke rol. Het is dan ook niet voor niets dat dit subcorpus het enige is waarin het aantal *doen*-causatieven het aantal *laten*-gevallen overtreft.⁸

Eén belangrijke theoretische conclusie uit dit alles is dat een cognitief model van verschillende typen oorzakelijkheid, zoals weergegeven in figuur 1, abstract en 'ondergespecificeerd' is; uit het model als zodanig kun je nog niet direct aflezen hoe het in ieder specifiek geval toegepast moet worden. Het is waar dat het veelal

niet moeilijk is om een gebeuren te categoriseren als directe of indirecte causaliteit, en dat de meeste leden van de taalgemeenschap een andere categorisering ongeschikt zullen achten. Maar dat komt dan doordat we als deelnemers aan dezelfde cultuur in zo'n hoge mate elkaars modellen delen; uiteindelijk is het toch telkens het subject van de taaluiting die verantwoordelijk is voor de categorisering, en die een specifieke situatie op één lijn stelt met het ene type causaal gebeuren of met het andere.

Een tweede conclusie van theoretische aard is dat er in feite sprake is van verscheidene cognitieve modellen, die niet zomaar naast elkaar staan, maar waar bepaalde hiërarchische verbanden tussen bestaan: het model van een beperkt aantal soorten causaliteit is als het ware onderdeel van het 'folk model of the mind', doordat het definiërende kenmerken levert die verschillende mentale toestanden en processen van elkaar onderscheiden. Zo is het causaliteitsmodel ook een bouwsteen van een model van autoriteit, zoals dat tot uitdrukking komt in ambtelijk-politieke teksten. Modellen als het 'folk model of the mind' vormen nu op hun beurt weer bouwstenen voor nog specifiekere modellen, ook wel 'schema's' genoemd,⁹ zoals voor 'kopen' en 'verkopen', 'beloven', 'liegen', enzovoorts.

Zoals betoogd door D'Andrade (1987:112), komt het kennen van een cultuur niet alleen neer op het kennen van een betrekkelijk groot aantal van de belangrijkste cognitieve modellen die in die cultuur gedeeld worden; het komt meer neer op het kennen van een *netwerk* van hiërarchisch verbonden modellen, en in het bijzonder van die modellen die bouwstenen zijn van heel veel andere modellen in die cultuur. Zo krijgen we dus een beeld van diverse 'lagen' van cognitieve modellen, waarin op een natuurlijke manier tamelijk grote verschillen in de 'hogere' lagen mogelijk zijn, met geen of nauwelijks verschillen in de bouwsteen-modellen – maar niet omgekeerd, gegeven de asymmetrie die inherent is aan het hiërarchische karakter van de relaties.

3. Terug naar de geschiedenis

Met dit idee van een hiërarchie van modellen dient zich een mogelijkheid aan om de geobserveerde verschillen in de variatie in het gebruik van *doen* en *laten* tussen de 18e en de 20e eeuw op een bepaalde manier te analyseren. De vraag is: kunnen we dat verschil inzichtelijk beschrijven als een verschil in uitsluitend zulke 'hogere' lagen van cognitieve modellen, dus zonder aan te nemen dat het model van directe en indirecte causaliteit, verbonden aan het verschil tussen *doen* en *laten*, als zodanig veranderd is? Het zal duidelijk zijn waarom een dergelijke oplossing aantrekkelijk is: ze maakt het mogelijk de overeenkomsten en de verschillen te verantwoorden op een manier die niet tot contradicties leidt.

Tevens zal duidelijk zijn dat het aspect 'autoriteit' in dit verband er als eerste voor in aanmerking komt om als verklaringsbasis te dienen: dit aspect is bepalend voor het feit dat het subcorpus ambtelijk-politiek taalgebruik als enige in het hedendaags Nederlands meer *doen* dan *laten* vertoont, zodat het voor de hand ligt

om te onderzoeken of het ook (mede) een verklaring zou kunnen zijn voor het frequentere gebruik van *doen* in de 18e eeuw. Laten we eerst naar enkele afzonderlijke gevallen kijken, om te beginnen de eerste twee voorbeelden uit dit artikel:

- (1) Ik twyfel dikwyls, of Tante my deze laatste weken niet zó geplaaft heeft, om my deezen stap te eerder te *doen* doen.
- (2) De pligt der hooge overheid als sodanig,... is ... ook door middelen van regten aan haar te *doen* erlangen het effect der reglementen en orders welke de onderdanen bij onderling verdrag maken...

In de eerste plaats kunnen we over (1) nu opmerken dat Sara er belang bij heeft, omdat zij voor haar voogd haar weglopen moet rechtvaardigen, het gedrag van Tante als niet-communicatief voor te stellen. Maar dat gaat des te makkelijker aangezien Tante ook 'objectief', gegeven sociale normen en de laatste wil van Sara's moeder, voor Sara een autoriteit is. En bij (2) is er door de woordkeus in de zin zelf expliciet sprake van een relatie tussen autoriteit en ondergeschikte.

Nog enkele voorbeelden waarin de gezagsverhouding duidelijk is te zien, zijn de volgende:

- (21) ...; en ik [=Sophia Willis] poogde myn kinderen te *doen* begrypen, dat zy óók genoeg zouden hebben, indien zy hun begeerten vroeg leerden betugelen.
- (22) ... dog dat Sijn Hoogheydt nogtans in dese wel gedaan hadde, omme alvorens [=eerst] sijn opstel aan de Raidpensionaris te *doen* zien.

In al dit soort gevallen, kunnen we zeggen, wordt de inferentie opgeroepen dat een poging om de zaken anders te doen verlopen (van de kant van de 'causee' of van wie dan ook), niet relevant is. Dit roept dus de hypothese op dat het verschil tussen het 18e- en het 20e-eeuwse gebruik van *doen* wel eens daardoor gemotiveerd zou kunnen zijn dat autoriteit van de initiator in de 18e eeuw eerder een voldoende reden was om zo'n inferentie ('niets aan te doen') op zijn plaats te achten dan in de 20e. Dat zou het verschil kunnen verklaren, terwijl tegelijk ook verklaarbaar zou zijn dat wij in de 20e eeuw die motivatie in de 18e-eeuwse teksten toch goed kunnen onderkennen (wat uiteraard versterkt wordt doordat datzelfde gebruik in sommige soorten eigentijds taalgebruik op dezelfde manier te motiveren is). In feite postuleren we zo dus helemaal geen speciale 'talige' verandering, maar een algemenere cultuur-verandering, en wel een die welbekend is.

Als deze gedachtingang klopt, verwachten we een sterke correlatie tussen het gebruik van *doen* en het optreden van autoriteiten als veroorzakers. Dit vinden we inderdaad kwantitatief bevestigd. Landré (1993) onderscheidt binnen de categorie 'bezielde veroorzakers' autoriteiten van anderen. Het kenmerk 'autoriteit' werd daarbij alleen toegekend als de woordkeus in de zin of de onmiddellijke context (wanneer er in de betrokken zin zelf b.v. een voornaamwoord of een eigennaam werd gebruikt) duidelijk maakte dat de desbetreffende entiteit *institutioneel* een

hoge positie innam – zoals die van een vorst, dominee, hoge militair, ouder of verzorger/voogd – of een erkend expert was met betrekking tot het relevante gebeuren (zoals een arts bij medische handelingen). Relaties waarin niet zo'n institutionele autoriteitspositie te onderkennen was, zijn niet als 'autoriteit' geteld, ook niet als dat aspect in de concrete persoonlijke verhouding heel wel mee zou kunnen spelen: in eerste instantie ging het erom duidelijke onafhankelijke evidentie voor het kenmerk 'autoriteit' te gebruiken (ik kom hier straks nog op terug).

Een eerste indicatie ten gunste van de hypothese is al dat in verhalende literaire teksten bij zulke autoriteiten (als veroorzakers) in de 18e eeuw in 53% van de gevallen *doen* voorkomt, terwijl dat in de 19e en 20e eeuw resp. 35% en 40% is. Dat verschil is significant, hoewel de getallen tegelijk lijken te demonstreren dat het niet heel erg radicaal is. Het is echter nog interessanter om niet naar de relatieve, maar naar de absolute aantallen te kijken. Tabel 1, gemaakt met de data van Landré (1993), geeft de absolute aantallen van *doen* en *laten* in gelijke hoeveelheden tekst per eeuw (120.000 woorden, 2/3 fictie, 1/3 non-fictie); in de kolommen staan eerst de aantallen bezielde veroorzakers, vervolgens de aantallen institutionele autoriteiten binnen die categorie, en tenslotte de aantallen onbezielde veroorzakers.

	bezielde veroorzakers	← autoriteiten	onbezielde veroorzakers
18e eeuw:			
<i>doen</i>	54	40	35
<i>laten</i>	68	23	5
19e eeuw:			
<i>doen</i>	33	9	37
<i>laten</i>	54	15	4
20e eeuw:			
<i>doen</i>	10	4	34
<i>laten</i>	53	6	8

Tabel 1

Wat hierin¹⁰ erg opvalt is dat de mate waarin herkenbare autoriteiten als veroorzakers optreden *überhaupt* drastisch afneemt tussen de 18e en de 20e eeuw.¹¹ Dit is duidelijk een belangrijke factor in de afname van het gebruik van *doen* – een factor met een algemeen-cultureel karakter, die inhoudt dat 'autoriteit' een veel minder belangrijk onderdeel is geworden van onze opvattingen over interpersoonlijke relaties (zo niet van die relaties zelf). Door het belang van 'autoriteit' in de 18e eeuw waren situaties met menselijke veroorzakers die de inferentie opriepen dat geen andere kracht invloed op het resultaat zou kunnen hebben, veel gewoner dan tegenwoordig. Zo bezien hebben we, zoals gehoopt, inderdaad te maken met een verandering op het specifieke niveau van onze modellen over intermenselijke relaties, niet op het niveau van de modellen van causaliteit – integendeel.

Een tweede opmerkelijke conclusie kan zijn dat er eigenlijk tussen de 18e en de 20e eeuw geen sprake is van een afname in het gebruik van *doen in het algemeen*. De tabel vertoont duidelijk een asymmetrie: het gebruik van *doen* met onbezielde veroorzakers is eigenlijk nogal stabiel over de eeuwen, dit in tegenstelling tot het gebruik met bezielden veroorzakers. Deze gegevens wijzen in de richting van de conclusie dat de waargenomen afname van het gebruik van *doen* (voor een zeer aanzienlijk deel) toegeschreven zou moeten worden aan de afname van het gebruik met bezielden veroorzakers (autoriteiten).

Dat we met deze verklaring op het juiste spoor zitten, kan nog bevestigd worden door enkele overwegingen die niet direct uit de tabel voortvloeien. Zoals gezegd zijn veroorzakers alleen als autoriteiten geteld als de zin of de directe context duidelijk maakte dat er sprake was van een of andere hoge institutionele positie. In het bijzonder is het onderscheid man/vrouw niet gebruikt als indicatie voor [\pm autoriteit]. Maar we weten natuurlijk heel goed dat het er in een typisch burgerlijke roman als die van Wolff en Deken juist om gaat dat Sara moet trouwen met een man tegen wie zij op kan zien (dus niet met Willem Willis, maar wel met Hendrik Edeling): dat was de juiste verhouding tussen de geslachten, en die visie was in die tijd zeker niet beperkt tot de denkwereld van de genoemde auteurs. Dit roept de vraag op hoe in de 18e eeuw man-vrouw-interacties gecategoriseerd werden, in het bijzonder die waarbij sprake is, in termen van Talmy, van 'inductive causation', met zowel het begin- als het eindpunt in de mentale wereld, in principe communicatie dus (vgl. par.2). Kijken we eerst naar het eerder gegeven voorbeeld (3):

(3) Ja, ik heb u genoeg gezegd, om u te *doen* weten, dat ik u bemin,...

De veroorzaker (Willem Willis) en de 'causee' (Sara) staan niet in een bijzondere, institutionele hiërarchische verhouding tot elkaar, maar er is wel het sexe-verschil. We zouden nu kunnen veronderstellen dat dit genoeg was om, als een soort ongemarkeerd geval, het gebruik van *doen* te rechtvaardigen. In dit verband is voorbeeld (6) (eveneens eerder gegeven) op zijn minst opmerkelijk:

(6) ...en dewijl hij geen' tijd zou hebben, om een uurtje of anderhalf voor mij te vaceren, bad ik hem, naa de Synode... mij zulks te *laten* weten;...

Hier zijn veroorzaker (Van Goens) en 'causee' allebei mannelijk, en hier treffen we *laten* aan. In de 18e eeuwse teksten verzameld door Landré (1993) zijn 14 gevallen te vinden van een communicatie-gebeuren (met begin- en eindpunt in de mentale wereld) tussen specifieke individuen waarvan de sexe duidelijk is uit de tekst (andere potentieel relevante gevallen bevatten meervoudige of min of meer generieke participanten, waar sexe niet vast te stellen of geneutraliseerd was). Zes hiervan bevatten *laten*, acht *doen*. De verdeling van sexe over de participanten is in deze beide groepen nogal verschillend. Zes van de acht *doen*-gevallen betreffen een mannelijke veroorzaker en een vrouwelijke 'causee', maar de *laten*-gevallen gaan alle zes over personen van gelijke sexe (mannelijk of vrouwelijk). Eén *doen*-geval betreft twee mannen in een hiërarchische verhouding, en er is één geval met een vrouwelijke veroorzaker en mannelijke causee (daarover straks meer). Met slechts zeer lichte overdrijving kunnen we dus zeggen dat het erop lijkt dat in de 18e eeuw mannen vrouwen dingen *deden* weten, terwijl zowel mannen als vrouwen onderling elkaar dingen *lieten* weten: gevallen van communicatie tussen personen van gelijke sexe werden zo voorgesteld dat de 'causee' een zekere autonome rol in het gebeuren kon hebben, terwijl communicatie van man tot vrouw juist niet op die manier werd gepresenteerd. Zo schrijft Blankaart (veroorzaker) aan Sara over Tante Suzanna ('causee'):

- (23) ... zie, ik heb Tante, als zy het al te erg maakte, zo wel eens *doen* zien, dat haar manier van doen zeer dikwyls verbaast verre afweek van hare wyze van zeggen, ...

en schrijft Sara ('causee', met zes andere dames) aan Jacob Brunier (veroorzaker):

- (24) Gy voldeed uw zeven Dames; gy kon om snuif en tandpoeders denken ... en ons tevens in uw nieuwe denkbeelden *doen* delen.

Anderzijds schrijft Sara (veroorzaker) over een naaister ('causee'):

- (25) ... ik was dus zeer in verzoeking om aan Letjes naaister, Madame Montmartin, zo half en half te *laten* merken, dat ik in het laatste geval was ...

Bij nadere beschouwing blijkt zelfs het ene geval waarin een vrouw een man iets vertelt, niet buiten het patroon te vallen. Het gaat om een fragment uit een brief van Abraham Blankaart aan de Weduwe Spilgoed, kort nadat Sara bij haar is ingetrokken:

- (26) Indien er iets mocht voorvallen, 't geen u nodig schynt my te *doen* weten, zo verzoek ik u ernstig om my met uwe brieven te verëeren.

Uit de zin zelf – het feit dat Blankaart de weduwe iets verzoekt, en de formulering van dat verzoek – blijkt al hoezeer hij haar hoogacht; ook de rest van de tekst maakt dit overvloedig duidelijk. Het is dus Blankaart die hier, de weduwe

aansprekend in de tweede persoon, haar voorstelt als een persoon met gezag, zeker terzake van informatie over Sara; hij is het die haar die rol van autoriteit geeft. Dit gebruik van *doen* is dus te vergelijken met het gebruik van de formele aanspreekvorm voor gelijken of zelfs ondergeschikten: het is op een positieve manier beleefd.

Meer algemeen kunnen we uit dit geval de conclusie trekken dat het voor een echt goed begrip van het taalgebruik van belang is uiteindelijk telkens toch de afzonderlijke gevallen, in hun context, in ogenschouw te nemen, iets dat we in feite ook al zagen toen we het sexe-onderscheid aan de orde stelden naast het kenmerk [\pm autoriteit].

4. Conclusie

De gegevens waarop dit onderzoek betrekking heeft, en de manier waarop ze bewerkt zijn, hebben hun beperkingen. Zo is de categorisering van de gegevens in drie gelijke periodes, afgebakend door eeuwgrenzen, uiteraard nogal kunstmatig; verder is er geen sprake van een gelijkmatige verdeling van de observaties over verschillende bronnen, zoals al duidelijk zal zijn geworden uit de relatief grote hoeveelheid voorbeelden uit *Sara Burgerhart*. Desalniettemin zijn enkele trends wel zo duidelijk, dat er conclusies te trekken zijn.

Om te beginnen is daar de asymmetrie in tabel 1. Die is zo sterk dat duidelijk is dat er geen sprake is geweest, althans sinds de 18e eeuw, van een *gelijkmatige* terugval in het gebruik van *doen* als causatief hulpwerkwoord. Er moet iets ingewikkelders aan de hand zijn geweest.

De belangrijkste theoretische conclusie is evenwel dat het zinvol blijkt uit te gaan van 'gelaagdheid' van cognitieve modellen in een bepaalde cultuur, zodat culturen van elkaar kunnen verschillen door verschillen in de meer specifieke modellen, terwijl de bouwsteen-modellen toch (vrijwel) identiek kunnen zijn. En in feite is deze conclusie zelfs niet afhankelijk van de historische representativiteit van de gegevens. Stel dat we slechts naar aanleiding van één tekst, bijvoorbeeld *Sara Burgerhart*, hadden opgemerkt dat het taalgebruik enerzijds vreemd, maar anderzijds wel herkenbaar is – ook dan zou het legitiem zijn om te vragen naar de manier waarop dat complex van overeenkomsten en verschillen het best geanalyseerd kan worden; beperkte frequentie van de verschijnselen maakt niet echt iets uit voor het conceptuele belang van die vraag, noch van het antwoord erop. Maar hoe dit ook zij, het is duidelijk dat de verschijnselen in ieder geval niet tot die ene tekst beperkt zijn.

A. Verhagen, Vakgroep Nederlands, Rijksuniversiteit Utrecht.

NOTEN

1. De historische data in dit artikel zijn verzameld door Nienke Landré ten behoeve van haar scriptie (Landré 1993). Ik wil Nienke Landré graag bedanken voor haar bereidheid deze gegevens met mij te delen. De cursiveringen in de voorbeelden in dit artikel zijn van mijn hand.

- 2 De constructies die het onderwerp van dit artikel vormen bevatten als complement van *doen* of *laten* een infinitief zonder *te*, het gaat om *doen* om gevallen die traditioneel 'hulpwerkwoorden van causaliteit' genoemd worden (vgl. Van den Toorn 1979: 194, ANS 1984: 565/6). Zie Kemmer & Verhagen (1994) voor een cross-linguïstische analyse van dergelijke 'analytische causatief-constructies' in een cognitief linguïstisch kader.
- 3 *De overheid heeft de plicht de burgers de effecten te doen 'toekomen' van de afspraken die zij ondeling maken. M a w de overheid moet er d m v (toekenning van) rechten voor zorgen dat de burgers daadwerkelijk de resultaten ondervinden (c q vruchten plukken?) van onderling gemaakte afspraken.*
- 4 Voorbeelden uit dit corpus zijn gemaakte met "<ec>". De gebruikte versie is die die beschikbaar is aan de VU te Amsterdam. Zie voor beschrijvingen Uit den Boogaart (1975) en Renkema (1981).
- 5 Paragraaf 2 geeft enkele relevante hoofdzaken weer uit Verhagen & Kemmer 1992.
- 6 Vrij algemeen wordt aangenomen dat 'permissie' ook de *oorspronkelijke* betekenis is van *laten* waar het causatieve gebruik van is afgeleid. Tot dusver zie ik niet veel evidentie voor deze specifieke aanname. De gegevens van Landre (1993) geven duidelijk aan dat het hele scala van permissieve tot causatieve gebruiksgevallen op dezelfde manier in de 18e als in de 20e eeuw bestaat. Het *Middelnederlands Woordenboek* (Verwijs & Verdam 1885/1952) noemt ook causatieve gebruikswijzen van *laten* naast permissieve. Interessant genoeg vermeldt het MNW (IV, 184) daarbij: "L a t e n drukt meer het passieve, d o e n het actieve veroorzaken uit, doch nu en dan komt dit verschil zeer weinig uit. Vgl. nld. *doen weten* en *laten weten*." In het licht van de hier gegeven beschrijving lijkt dit op zichzelf al de conclusie te rechtvaardigen dat de geschiedenis van het gebruik van de besproken elementen veel continuïteit te zien geeft.
- 7 Merk op dat het kenmerk 'beziel'd' geen rol speelt in de manier waarop we (14) begrijpen in feite kan de zin ook slaan op een afbeelding van de psychiater, of op zijn levenloze lichaam.
- 8 Ook als we afzien van de (tamelijk veelvuldig voorkomende) frase *doen toekomen*.
- 9 Zie b.v. Lakoff (1988: 135 e.v.) en diverse publikaties van Fillmore (o.a. 1982).
- 10 De cijfers voor de 20e eeuw vertonen wel dezelfde trend als die in het Eindhovens Corpus (zie figuur 3 in Verhagen & Kemmer 1992: 12) maar de overeenstemming is niet exact. In termen van percentages is de distributie van beziel'd/onbeziel'd met *doen* hier 23/77, en in Verhagen & Kemmer (1992) 42/58, met *laten* zijn de verhoudingen resp. 87/13 en 99/1. De verschillen zijn voornamelijk toe te schrijven aan twee factoren. Ten eerste bevat het Eindhovens Corpus een subcorpus ambtelijk-politiek taalgebruik, dat, zoals gezegd, als enige een groter aantal gevallen van *doen* dan van *laten* te zien geeft, dit lijkt vooral verantwoordelijk voor de percentage-verschillen bij *doen*. Ten tweede betreft de vergelijking in Verhagen & Kemmer (1992), anders dan die in tabel 1, uitsluitend gevallen met een expliciete 'causee', dus exclusief zulke gevallen als *De acta van het concilie laten zien dat* en *De cassette laat zich gemakkelijk inbrengen en uitnemen*, dit lijkt vooral verantwoordelijk voor de verschillen bij *laten*.
- 11 Met dank aan Huub van den Bergh die mij heeft laten zien hoe de relatie tussen de gegevens in de tabel en de conceptuele inhoud van de analyse opgevat kan worden. Het verschil tussen de 18e en 20e eeuw, zoals dat in de tabel staat, is precies in overeenstemming met de hier verdedigde analyse, omdat er een vrijwel exacte parallel is tussen die twee eeuwen in de verhouding tussen onbeziel'dheid en autoriteit. De gegevens van de 19e eeuw kloppen echter niet met dit beeld: de getallen in de kolom 'onbeziel'd' nemen veel minder sterk af (t.o.v. de 18e eeuw) dan die in de kolom 'autoriteit'. Hiervoor zouden verschillende factoren verantwoordelijk kunnen zijn, b.v. het kunstmatige karakter van de afbakening van de perioden, maar het is ook mogelijk dat in de 19e eeuwse teksten wel de onafhankelijke evidentie voor 'institutionele autoriteit' veel minder sterk is, terwijl in de visie van de schrijvers en (beoogde) lezers feitelijk toch nog tamelijk vaak autoriteit een relevant kenmerk van de causale relatie is.

BIBLIOGRAFIE

- ANS, 1984 *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij, M.C. van den Toorn. Groningen/Leuven: Wolters Noordhoff/Wolters.
- Boogaart, P.C. uit den, 1975 *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.

- Croft, William A., 1991 *Syntactic Categories and Grammatical Relations: The Cognitive Organization of Information*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- D'Andrade, Roy G., 1987 'A folk model of the mind' In Dorothy Holland and Naomi Quinn (eds.), *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 112-148.
- Fillmore, Charles J., 1982 'Frame Semantics' In Linguistic Society of Korea (eds.), *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin, 111-137.
- Kemmer, Suzanne & Arie Verhagen, 1994 'The grammar of causatives and the conceptual structure of events' *Cognitive Linguistics* 5, 115-156.
- Lakoff, George, 1988 'Cognitive Semantics' In Umberto Eco et al. (eds.), *Meaning and Mental Representations*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 119-154.
- Landre, Nienke, 1993 'Wat doen laten-causatieven wat doen-causatieven laten?' Ongepubliceerd scriptie Universiteit Utrecht.
- Renkema, Jan, 1981 *De taal van 'Den Haag' een kwantitatief stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Talmy, Leonard, 1988 'Force dynamics in language and cognition' *Cognitive Science* 12, 49-100.
- van den Toorn, M.C., 1979 *Nederlandse Grammatica*. Groningen: Wolters-Noordhoff (zesde, herziene druk).
- Verhagen, Arie & Suzanne Kemmer, 1992 'Interactie en oorzakelijkheid: Een cognitieve benadering van causatief-constructies in het Nederlands' *Gramma/TTT Tijdschrift voor taalwetenschap* 1, 1-20.
- Verwijs, E. & J. Verdam, 1885-1952 *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff (11 delen).

Lijst van bronnen, in chronologische volgorde

(Voor elke eeuw werd uit de genoemde geschriften een hoeveelheid tekst van in totaal ongeveer 120 000 woorden geëxcerpeerd, zie tabel 1)

- *Generale Missiven van gouverneurs generaal en raden aan Heeren XVII der Vereenigde Oost Indische Compagnie*. Deel VIII 1725-1729
- Simon Van Slingelandt, *Korte aanwijzing van het regt der onderdanen en van de magt en pligt der hooge overheid ontrent het stuk van de godsdienst of gelijk men gemeenlyk segt ontrent kerkelyke saken* 1727
- Jacob Campo Weyerman, 'Een kleyne aanmerking over de geneeskunde' In *Den vroylyken tuchtheer* 11 1729
- J. van Effen, 'Tijdsbuurs Os' In *De Hollandsche Spectator* 117 1732
- J. van Effen, 'Oud-Hollandsche burgervrijage' In *De Hollandsche Spectator* 146 1733
- J. van Effen, 'Meester Jochemius' In *De Hollandsche Spectator* 242 1734
- *Memorien van Mr. Diderik van Bleyswyk* 1734-1755
- R.M. van Goens, *Vrymoedige bedenkingen over de vergelyking der oude dichteren met de hedendaegschen* 1766
- *Brieven aan R.M. van Goens en onuitgegeven stukken hem betreffende*. Deel II 1776-1777
- B. Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* 1782
- *Gedenkschriften van G.J. van Hardenbroek*. Deel IV 1782-1783
- Rhijnvis Feith, *Julia* 1783
- Jacobus Bellamy, *Fragment van eene sentimenteele historie* 1784
- Rhijnvis Feith, *Themire* 1785
- Rhijnvis Feith, *De hermet* 1786
- A. Fokke, *Het toekomend jaar drieduizend, eene mymering* 1788
- J.A. Schasz M.D., *Reize door het Aapenland* 1788
- Pieter van Woensel, 'Historie van een Frojaensch Paerd' In *Lantaarn* 1798
- *Het Thorbecke Archief 1798-1820*. Deel I 1798-1820
- Isaac da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw* 1823
- Hildebrand, 'Een oude kennis' In *Camera Obscura* 1835
- Jacob Geel, *Gesprek op den Drachenfels* 1835
- E.J. Potgieter, *Jan, Jannetje en hun jongste kind* 1841

- 'Rapporten van de gouverneurs in de Provincien' In *Periodieke Rapporten 1844 1845*, deel 3 1844 1845
- Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' In *Camera Obscura* 1851
- Mr B W A E van Sloet tot Oldhuis, 'Gruyt er een ware oogst in het water plaats' In *Tydschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* Deel II 1855
- F Allan, *Het eiland Texel en zijn bewoners geschetst* 1856
- Multatuli, *Max Havelaar* 1860
- Conrad Busken Huet, 'E J Potgieter' In *Litterarische Fantasien en Kritieken* 1868-1888
- Conrad Busken Huet, 'Joost van den Vondel' In *Litterarische Fantasien en Kritieken* 1868-1888
- Conrad Busken Huet, 'Multatuli' In *Litterarische Fantasien en Kritieken* 1868-1888
- Marcellus Emants, 'Fanny' In *Een drietal novellen* 1879
- J A Acket, *Het eiland Terschelling en zijn eigenaardigheden geschetst* 1882
- Walling Dijkstra, 'Het merkwaardige van deze kermis is de kallemooi' In *Nederlandsche Dicht en Kunsthalle* 1884
- P A van Buuren, 'Iets over den Dollard' In *Tydschrift van het Koninklijk Aardrykskundig Genootschap* Deel IV 1887
- Louis Couperus, *Eline Vere* 1889
- Frederik van Eeden, *Waarvoor werkt gy? De verovering van het bezit door de arbeiders Toespraak tot werkenden, gehouden in d'Geelvinck te Amsterdam 14 maart 1899* 1899

- J Slauerhoff, *Het verboden rijk* 1932
- J Slauerhoff, *Het leven op aarde* 1934
- A van Schendel, *Een Hollands drama* 1935
- F Bordewijk, *Karakter* 1938
- Gerard Reve, *De avonden Een winterverhaal* 1947
- Simon Vestdijk, *Surrogaten voor Murk Tuinstra* 1948
- Simon Vestdijk, *De kellner en de levenden* 1949
- Harry Mulisch, *De versterde mens* 1957
- Anna Blaman, 'Ontmoeting met Selma' In *Verhalen* 1963
- Anna Blaman, 'Feestavond' In *Verhalen* 1963
- Jac S Hock, *Politieke geschiedenis van Nederland Oorlog en herstel* 1970
- A Hoogerwerf, *Politiek in beweging* 1971
- J P Windmuller en C de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* Deel I 1979
- R Borman, *Oude beschavingen van de Lage Landen* 1980
- J Pen en L J van Gemerden, *Macro economie* 1980
- Cees Nooteboom, *Een lied van schijn en wezen* 1981
- Hermine de Graaf, *Len kaart, niet het gebied* 1984
- Adriaan van Dis, *Nathan Sid* 1984
- H A H Toornvliet, *De staatsmarching* 1984
- J van Putten, *Politieke stromingen* 1985
- Tessa de Loo, *Meander* 1986
- P C Kuiper, *Nieuwe neurosenleer* 1988
- J J R van Minden, *Alles over psychologische tests* 1988
- H P H Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen* 1988
- W F Hermans, *Au pair* 1989
- Nationale Raad voor de Volksgezondheid, *Deskundighedsbevordering geriatrie in de eerste lijn* 1992

Doen of laten: woordbetekenis of (ook) structuur?

Arie Verhagen

In zijn reactie op mijn "Taalverandering en cultuurverandering" geeft A.M. Duinhoven aan waarom hij meent mijn conclusies te moeten en kunnen bestrijden. Het voornaamste punt waarop zijn analyse en de mijne van elkaar verschillen verwoordt hij tegen het eind van zijn reactie kernachtig als volgt:

Mijns inziens is *doen*, sterker dan *laten*, zozeer ondergeschikt geworden aan het hoofdwkwoord, dat de tweeledigheid en fasering die causativiteit kenmerkt, verloren gaat. In het onvermijdelijke conflict tussen tweeledigheid en eenheid, heeft bij het veelgebruikte en betekenisarme *doen* de eenheid gewonnen. *Doen* wordt als hulpwerkwoord van causativiteit ongeschikt; het is bezig te verdwijnen.

Dat *doen* en *laten* van elkaar verschillen, en dat daarbij datgene wat Duinhoven de "oorspronkelijke woordbetekenissen" noemt een rol speelt – daarover zijn we het uiteraard helemaal eens. Waar we over van mening verschillen is of dit verschil in woordbetekenis ook een *structureel* verschil in (de interpretatie van) de betrokken *zinnen* met zich meebrengt, en in verband daarmee, of *doen* eigenlijk (nog) goed kan functioneren als hulpwerkwoord van causaliteit of niet.

De crux van ons verschil van mening zoals ik dat waarneem, ligt hierin dat Duinhoven veronderstelt dat causaliteit *als zodanig* een bepaalde structuur – wat hij tweeledigheid of gefaseerdheid noemt – vereist van, of oplegt aan, de linguïstische uitdrukking ervan. Alleen op grond van een dergelijke vooronderstelling kan hij immers het oordeel vellen dat een bepaalde manier van zeggen inmiddels eigenlijk "ongeschikt" is om causaliteit uit te drukken; er is dan dus sprake van een conflict tussen de veronderstelde structuur van causaliteit-als-zodanig en die van de talige vormgeving ervan zoals die zich in een bepaald geval ontwikkeld heeft. De logica is hier dus de volgende. Gegeven de onderscheidenheid van oorzaak en gevolg brengt de 'beste' formulering van een causaal gebeuren die twee delen onder in twee goed onderscheidbare stukken informatie; een constructie van hulpwerkwoord+hoofdwkwoord, waarin oorzaak en gevolg worden samengebracht in één zinsverband, is dan eigenlijk nooit de optimale formulering voor een causaal gebeuren. Nu roept *laten* nog wel een zekere mate van tweeledigheid op, maar *doen* helemaal niet (meer), en interpreteren we zinnen met *doen* dus gemakkelijk 'fout', d.w.z. niet (meer) als aanduidingen van causale gebeuren; daarom moet *doen* in dit gebruik wel verdwijnen.

Deze gedachtengang roept een aantal vragen van uiteenlopende aard op. Zo vraag ik me af hoe we, aldus redenerend, kunnen begrijpen dat causale hulpwerkwoorden überhaupt zouden kunnen ontstaan, en historisch redelijk stabiele patronen van gebruik vertonen. Maar veel belangrijker is dat helemaal

niet in valt te zien waarom er zo'n verband zou moeten bestaan tussen de (a-syntactisch begrepen) kern-structuur van causaliteit, en de structuur van de interpretatie van zinnen die causale gebeurens beschrijven. Als we als taalkundigen vaststellen dat mensen met behulp van de middelen van hun taal dezelfde gebeurens op meer of minder verschillende manieren kunnen beschrijven, ligt het m.i. meer voor de hand te concluderen dat de verschillen tussen die middelen kennelijk andere communicatieve doelen dienen dan het tot uitdrukking brengen van de 'eigen' structuur van het beschreven gebeuren. Om het wat concreter te maken, beschouw de volgende twee zinnen:

- (1) De slechte economische vooruitzichten doen de mensen verlangen naar een krachtige regering.
- (2) De economische vooruitzichten zijn slecht, en daardoor verlangen de mensen naar een krachtige regering.

Wat voor grond hebben we om (2), die uit twee (zelfstandige) zinnen bestaat, een 'betere' formulering van het causale verband te vinden dan (1)? Belangrijker nog: wat voor *nut* heeft zo'n uitspraak? Inzichtelijker lijkt het mij om te zeggen dat de taal de gebruikers ervan middelen verschaft om oorzaken en gevolgen, als dat nuttig is, op verschillende manieren ten opzichte van elkaar te presenteren: o.a. causale hulpwerkwoorden om ze direct met elkaar in één zinsverband samen te brengen, beknopte bijzinnen (als in *De oorlog dwong de mensen de stad te verlaten*) om het één afhankelijk te maken van het ander, en causale bijwoorden om ze strikt van elkaar gescheiden te presenteren. Het nut van een en ander zou er b.v. in kunnen bestaan dat de laatste manier van presenteren het causale aspect van een gebeuren tot een zelfstandig (potentieel) gespreksonderwerp maakt, terwijl de eerste manier dat verhindert; het is hier echter niet de plaats om daar nader op in te gaan.¹ Waar het mij hier om gaat is dat, taalkundig gezien, er alle aanleiding is niet zo'n direct verband te leggen tussen een a priori aangenomen structuur van causaliteit en de structuur van zinsinterpretaties. Het verschil tussen de woorden *doen* en *laten* (markeringen van het causale aspect van een gebeuren als resp. direct of indirect) is gewoon van een heel andere orde dan zo'n structuurverschil op zinsniveau.

Die laatste gedachte wordt ook bevestigd door het feit dat soortgelijke verschillen in woordbetekenissen ook elders optreden, en wel zo dat de gedachte aan een ermee verbonden structureel verschil in zinsinterpretatie uitgesloten is. Merk op dat het causale aspect in zin (1) gemarkeerd wordt met *doen*, en in (2) met *daardoor*; opmerkelijk is nu dat er een parallel verschil is tussen (3), met *laten*, en de twee-zins-parafraze daarvan in (4):

- (3) Hij laat de patiënt aan zijn vader denken (=Duinhovens (2))
- (4) Hij vertelt de patiënt dat die aan zijn vader moet denken, en daarom doet de patiënt het.

Het passende bijwoord is hier *daarom* en niet *daardoor*, zoals in (2); het verschil tussen (ongeveer) indirecte en directe causaliteit kan dus ook tot uitdrukking gebracht worden d.m.v. zinsverbindende connectieven, 'ondanks' het feit dat er over de tweeledigheid van de constructie geen enkele twijfel bestaat. Kortom: het lexicaal markeren van causaliteit als direct of indirect is geheel onafhankelijk van de structuur van de zinsinterpretatie. Die laatste is bij *doen* en *laten* gewoon volkomen hetzelfde (wat in de traditionele terminologie juist hierin tot uitdrukking komt dat beide 'hulpwerkwoord' genoemd worden). Het zal duidelijk zijn dat het ontbreken van een structureel verschil betekent dat de grond aan Duinhovens verklaring voor de veronderstelde verandering ontvalt.²

Of deze conclusie stand kan houden, hangt natuurlijk sterk af van ons inzicht in wat er nu precies veranderd is: als de historische feiten zo zijn dat andere verklaringen niet goed mogelijk lijken, zouden we ons gedwongen kunnen voelen het idee van een structuurverschil dat met de woordbetekenis correleert, toch weer in overweging te nemen. Ook op dit, meer empirische, punt wil ik graag nog enkele kanttekeningen bij Duinhovens opmerkingen maken.

Duinhoven heeft gelijk dat de gegevens in tabel 1 niet alle veranderingen op het gebied van de verwoording van causaliteit te zien geven. Het 'project' dat hij in dit verband suggereert is ook zeker interessant (hoewel omvangrijk...). Maar daarmee is het punt dat hier voor het betoog cruciaal is, helemaal niet onkracht. Essentieel is de frappante *asymmetrie* in de afname van het gebruik van *doen* wat betreft de bezielde van de veroorzakers: met onbezielde veroorzakers is het gebruik helemaal niet afgenomen, met bezielde daarentegen zeer sterk (en die observatie is naar haar aard onafhankelijk van de vraag of we ook nog naar andere elementen gekeken hebben). Alleen al die asymmetrie maakt het onmogelijk een verklaring voor de afname van het gebruik uitsluitend te geven in termen van de (on)doorzichtigheid van de constructie *als zodanig*. Als we dan bovendien kunnen vaststellen dat deze asymmetrie sterk gecorreleerd is met een algemene afname van het optreden van *autoriteiten* als veroorzakers in zinnen met causatief-constructies, is het duidelijk wat de meest eenvoudige hypothese is, nl. degene die ik in mijn artikel voorstel.

Alternatieve verklaringen moeten uiteraard hetzelfde descriptieve bereik hebben; daardoor zal elke verklaring van het type dat Duinhoven voorstelt, extra hypothesen nodig hebben: zo'n verklaring voorspelt op zichzelf immers dat de afname *uniform* is, wat de facto niet het geval is. Voor die extra complexiteit heeft de alternatieve verklaring aparte, onafhankelijke rechtvaardigingsgronden nodig; omdat ik die vooralsnog niet zie, houd ik het toch maar bij mijn eigen analyse ("trendy" of niet), die bovendien in overeenstemming is met algemeen-bekende culturele veranderingen in de laatste 200 à 300 jaar.

Overigens moet ik bekennen dat ik ook anderszins moeite heb met de empirische kant van Duinhovens betoog.³ Zo kan ik zijn uitspraken over de interpretatie van sommige zinnen soms niet goed navoelen, vooral als het om oudere gevallen gaat. Hoe weet hij dat het in een geval als mijn (26) (zijn (6) – Blankaart die de Weduwe Spilgoed verzoekt hem iets te "doen weten") "het weten centraal" staat, en "doen ondergeschikt" is, en dat "het [...] niet [gaat] om de berichtgeving doch

om de resulterende kennis"? In alle bescheidenheid: *mijn* verklaring in termen van hoogachting is in ieder geval duidelijk te ondersteunen met andere *tekstgegevens*, zoals al in deze zin zelf het "ernstig" zijn van het "verzoek" en het "verëeren". Verder illustreert hij in zijn oorspronkelijke artikel de door hem veronderstelde aard van de verandering in feite *uitsluitend* met uitspraken over *hedendaagse* voorbeelden (voor zover ik zie is het enige historische geval in zijn artikel nr. (13)). En als laatste empirisch punt: bij de stelling dat in het moderne Nederlands *doen* toch eigenlijk gemakkelijk vervangen kan worden door *laten*, verandert hij een voorbeeld van mij dat volledig betrekking heeft op fysische relaties (*De stralende zon doet de temperatuur oplopen*, uit het Eindhovens Corpus), in een geval dat betrekking heeft op de wereld van menselijke instituties (*Schaarste doet de prijzen stijgen*, zijn (7)), dat zich als zodanig, en in tegenstelling tot het fysische voorbeeld, uiteraard ook gemakkelijk leent voor categorisering als indirecte causaliteit (Duinhovens (8)).

Op één punt maak ik graag van de gelegenheid die Duinhoven mij biedt, gebruik om iets te verhelderen. Hij stelt mijn positie voor als "geen taalverandering, maar cultuurverandering". Ik kan mij voorstellen dat mijn bijdrage zo gelezen kan worden, maar in feite heb ik het bewust vermeden om in die termen te spreken; het enige in mijn tekst dat er in de buurt van komt is ergens in het begin van par.3 (kort voor tabel 1), waar ik stel dat er sprake is van: "geen *speciale* 'talige' verandering, maar een *algemenere* cultuur-verandering" (cursivering hier toegevoegd). Dat was in ieder geval niet bedoeld om taalverandering en cultuurverandering als elkaar uitsluitend voor te stellen. Verder heb ik in mijn hele artikel opzettelijk veel concretere begrippen gebruikt: het gaat over "(veranderingen in) het gebruik van *doen* en *laten*", in relatie tot conceptuele modellen m.b.t. causaliteit op verschillende niveaus. In feite geloof ik dat een en ander laat zien dat de 'grote' abstracties 'taal' en 'cultuur' ons voor een goed begrip van wat er concreet aan de hand is, eigenlijk meer last dan nut bezorgen; zolang we de vraag "Taal- of cultuurverandering?" niet stellen is er eigenlijk geen probleem, maar zodra we dat wel doen, raken we in allerlei webben verstrikt. Als we de zaken nu eens zo voorstellen: 'weten hoe je *doen* en *laten* adequaat gebruikt' (dus: die aspecten van je taal kennen) maakt deel uit van 'weten hoe je cultuur werkt', en omgekeerd; dan is een verandering van het één ook een verandering van het ander, en is het verschil hoogstens een kwestie van invalshoeken, niet van empirie.

Tot slot: heeft het causale hulpwerkwoord *doen* nu afgedaan of niet? Geenszins, lijkt mij. Op 20 augustus 1994 kopte de NRC op p.2:

(5) CDA doet problematische kanten 'paars' even vergeten

Het aardige hiervan is dat je als lezer direct begrijpt dat het de belabberde *situatie* is waarin het CDA verkeert, die veroorzaakt dat politici en politieke waarnemers de problemen van 'paars' even vergeten, en niet het 'CDA-zelf' als menselijk instituut.⁴ Dat zou heel anders hebben gelegen met *laten*; dat zou toch teveel de indruk wekken dat het CDA, als organisatie van personen, min of meer bewust

communiceert met andere politici en politieke waarnemers om die de problemen van 'paars' te laten vergeten. Zolang het causale *doen* zo betekenisvol en productief – (5) is geen vaste uitdrukking, en evenmin een geïsoleerd geval⁵ – ingezet kan worden, lijken mij de kansen op overlijden op afzienbare termijn bepaald gering; er is nog genoeg te doen voor *doen*.

A. Verhagen, Vakgroep Nederlands, Rijksuniversiteit Utrecht.

NOTEN

1. Voor een dergelijke gedachtengang t.a.v. andere soorten 'hulpwerkwoorden', zie mijn 'Subjectification, syntax, and communication' (te verschijnen in: Dieter Stein & Susan Wright (eds.), *Subjectivity and Subjectivisation in Language*. Cambridge: Cambridge University Press).
2. Daarbij komt dat Duinhoven voor zijn structuurverschil geen onafhankelijke linguïstische evidentie aanvoert. In Kemmer & Verhagen (1994; zie verwijzing bij mijn artikel) wordt, zowel voor het Nederlands als voor andere talen, gedemonstreerd dat de beschikbare evidentie er juist op wijst dat zinnen met causatief-constructies op één lijn gesteld moeten worden met enkelvoudige zinnen; het optreden van casusmarkeringen en voorzetsels als het Nederlandse *aan* (vgl. *Je mag dit aan niemand laten lezen*, vs. **Hij heeft het aan een aannemer laten bouwen*) is gerelateerd aan de rol van Duinhovens "tweede subject" als een soort ontvanger *in het totale causale gebeuren* ('gemodelleerd naar' een meewerkend voorwerp) – zodat het in feite helemaal geen subject is. Duinhoven lijkt voor zinnen met *laten* (niet voor die met *doen*?) een soort transformationele analyse aan te hangen: in het ene opzicht (gefaseerdheid) bestaan ze uit twee deelzinnen, in het andere (hulpwerkwoordstatus van *laten*) is er maar één.
3. Duinhoven suggereert verder dat *doen* een schrijftaalvorm zou zijn, en als zodanig eigenlijk al niet (meer) tot de primaire, levende taal behoort. Nog afgezien van de vraag of deze diagnose van *doen* juist is, moet ik zeggen dat dit idee over de status van geschreven taal (c.q. schrijftaal) weliswaar algemener voorkomt, maar m.i. geheel misplaatst is; ik kan daar hier niet verder op ingaan, maar volsta met te verwijzen naar de oratie van Mackenzie (*FdL* 30, 1989, pp.161-173) en artikelen in een speciaal nummer van dit tijdschrift (32, 1991, pp.241-291).
4. Dat wordt ook bevestigd door de inhoud van de zin aan het eind van de eerste alinea, die de koppenmaker wellicht als model heeft gehanteerd: "De chaotische gebeurtenissen in het CDA, de positieve reacties van de personele bezetting van het komend kabinet en het vertrek van premier Lubbers, deden de problematische kanten van 'paars' even vergeten."
5. Vgl. vlak voor het ter perse gaan van dit nummer: *Minister Zalm doet oud-minister Zijlstra glunderen* (Economische-bijlage NRC 21-9-'94, p.17), dat eveneens duidelijk maakt dat het niet Zalm in persoon is, maar diens gedrag (i.c., blijkens het artikel, zijn 'trendmatig begrotingsbeleid') dat het glunderen van Zijlstra teweeg brengt.